

UDK 502.14

502.14:17

<https://doi.org/10.53745/bs.93.4.2>

Primljeno: 21. 6. 2023.

Prihvaćeno: 6. 7. 2023.

Izvorni znanstveni članak

PREMA ETIČKI UTEMELJENOJ »ZELENOJ PRAVNOJ KULTURI«*

Josip BERDICA

Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Stjepana Radića 13, 31 000 Osijek

jberdica@pravos.hr

Sažetak

Koncept »zelene pravne kulture« postaje sve važniji pristup pri analizi i donošenju suvremenih normativnih akata kako na globalnoj tako i na nacionalnoj razini. U ovom radu osobitu pozornost posvećujemo, s jedne strane, odnosu između etičkih aspekata ekološke krize i izazovima koje ona donosi te, s druge strane, pozitivno pravnim normama kojima ljudsko društvo želi pružiti adekvatan etičko-vrijednosni odgovor na tu krizu. U središtu zanimanja rada nalazi se nužnost izgradnje etičkih ideja, stavova, vrijednosti i uvjerenja u okvirima pravnog sustava u cjelini, a osobito unutar koncepta pravne kulture koji bi pridonijeli izgradnji održivih politika u smjeru zaštite okoliša i razvijanja etičke svijesti da je zaštita okoliša zapravo temeljno pitanje čovjekova opstanka.

Ključne riječi: ekologija, etika, pravednost, vrijednosti, »zelena pravna kultura«.

»Nije moje, što stekao nisam,
i što pusta podade mi sreća.«

I. Mažuranić, *Javor*

* Ovaj je rad značajno proširena i doradena verzija izlaganja pod naslovom »Pravna kultura pred izazovima klimatskih promjena«, što je održan u sklopu međunarodnog interdisciplinarnog i znanstvenog simpozija *Klimatske promjene, ekonomija i poslovna etika* u organizaciji Centra za poslovnu etiku Fakulteta filozofije i religijskih znanosti u Zagrebu, koji se održao 21. travnja 2023. godine. Zahvaljujem organizatorima simpozija, sudionicima rasprave te recenzentima na korisnim sugestijama i opaskama. Rad je financirao Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku kroz interni projekt *Pravna (ne)kultura* (IP-PRAVOS-19).

Uvod

Tijekom posljednjih desetljeća prošlog stoljeća svjedočili smo razvoju široke i često vrlo složene pravne regulative i međunarodnih načela posvećenih brizi za okoliš.¹ To nas i ne treba iznenaditi s obzirom na činjenicu da su utjecaji što ih na okoliš vrši čovjek i njegove aktivnosti globalne i totalne, odnosno riječ je o djelovanju koje nadilazi uske regionalne i nacionalne okvire.² U tom se kontekstu i ozračju razvija tzv. »zeleni pristup« onomu što od sredine 20. stoljeća prepoznajemo pod konstrukcijom *pravna kultura*. Iako je širok spektar mogućih utjecaja na formiranje društvenih vrijednosti, mišljenja smo da pravni sustav svojim temeljnim vrijednostima – pravednost, vladavina prava i legitimnost – ima potencijal³ snažno utjecati na razvijanje širih društvenih orijentacija i poželjnih ciljeva. U ovom se radu želimo pobliže baviti izabranim etičkim dimenzijama ekološkog pristupa pravnoj kulturi koji smo, uz nužan oprez, nazvali »zelenom«.⁴

Usko povezano s konceptom *green governance*⁵, »zelenoj pravnoj kulturi« ovdje pristupamo kao jednom od sve istaknutijih trendova u razvoju i primjeni onoga što podrazumijevamo pod pojmom pozitivnog prava. »Zelena pravna kultura« nije samo alat u borbi za klimatsku pravednost nego predstavlja

¹ Od mnoštva prikaza i doprinosa temi prava u kontekstu zaštite okoliša vrijedi izdvojiti najrecentnije izvore: Malgosia FITZMAURICE – Meagan S. WONG – Joseph CRAMPIN (ur.), *International Environmental Law*, Cheltenham – Northampton, 2022.; Alan BOYLE – Catherine REDGWELL (ur.), *Birmie, Boyle & Redgwell's International Law and the Environment*, New York, 42021. (osobito šesto poglavlje).

² Na ovom mjestu dovoljno je uputiti na najnovije izvješće Svjetske meteorološke organizacije (WMO) u kojem se između ostalog predviđa da će prosječna temperatura u razdoblju od 2023. do 2027. godine biti viša za 1.1 do 1.8 °C od prosječne temperature u razdoblju od 1850. do 1900. godine. Ni ostala predviđanja u navedenom izvješću nisu optimističnija (usp. <https://www.preventionweb.net/publication/wmo-global-annual-decadal-climate-update-target-years-2023-2027>, 14. XI. 2023.).

³ Naglašavam riječ »potencijal«. Da bi pravni sustav u cjelini imao mogućnost stvarnog utjecaja na šire socijalne orijentacije pretpostavka je da članovi određenog društva u njega imaju povjerenja. To naravno otkriva vrlo širok spektar svojevrsnih »predradnji« potrebnih obaviti unutar samoga pravnog sustava kojima bi se isti »oslobodio« svih onih otežavajućih čimbenika poput korupcije, klijentelizma, zatvorenosti, sporosti, neučinkovitosti – da nabrojimo samo neke. Bez toga se pravni sustav izlaže realnoj opasnosti da se svede na jednu vrstu »kulturnog iritanta«, koji će služiti uskom broju onih koji će od njega imati neki oblik koristi.

⁴ Naveden oprez proizlazi prije svega iz različitih konceptualnih poteškoća samog koncepta »pravne kulture«, što je dovelo do niza kritika o uporabljivosti i funkcionalnosti koncepta. Jedan od najučestalijih prigovora je onaj o sadržaju, opsegu i dosegu samog koncepta kulture te razumijevanju prava i »pravnog« u okvirima pravne kulture, što je i dovelo do zbrke oko konceptualizacije »pravne kulture«.

⁵ O konceptu se opširno raspravlja u: Burns H. WESTON – David BOLLIER, *Green Governance: Ecological Survival, Human Rights, and the Law of the Commons*, Cambridge, 2013.

i model razvijanja svijesti o vrijednosti brige za ljudski okoliš razvojem i donošenjem takvih (pravnih) normi i vrijednosti u čijem će se središtu nalaziti zapravo ljudski opstanak. Pravna praksa koju uočavamo u postojećim rješenjima koje donose različite političko-pravne institucije utemeljene na određenoj pravnoj doktrini ovdje se pokazuje kao model realnog konstruiranja onoga što se podrazumijeva pod širim konceptom *pravne kulture*. Upravo pravna kultura kao sveobuhvatan pokretač pravnog sustava sudjeluje u formiranju takvih društvenih vrijednosti i stavova u društvu kojima je cilj osnažiti buduće generacije ne samo pravnih profesionalaca u borbi protiv klimatskih promjena nego i pravnih laika u poštivanju i dostizanju općih ciljeva i zajedničkog (općeg) dobra upravo preko klimatske pravednosti.⁶

Pravednost je, reći će jedan od najeminentnijih moralnih i političkih filozofa našeg doba John B. Rawls, »prva vrlina društvenih institucija, kao što je to istina u sustavima mišljenja«, te dodati kako je zakone i institucije koje bi bile nepravedne potrebno reformirati ili dokinuti.⁷ Upravo u ovom smjeru ide i ovaj rad. Naime, pravednost u određenom smislu *zahtijeva* od svih dijelova složene društvene strukture promjenu dosadašnje paradigme – usmjerenost na korist i tržište – prema održivosti i očuvanju jedinog doma koji (za sada) imamo. Iako živimo u vrijeme kada je moguće kupiti i prodati gotovo sve, ovdje se nalazimo pred činjenicom da je kapitalistički tržišni trijumfalizam doveo u pitanje čovjekov opstanak uopće. To nas i ne treba začuditi s obzirom na »ekspanzivnu, natjecateljsku i eksploatacijsku logiku kapitalističke akumulacije (kapitala, op. a.)«. ⁸ Cilj nam je stoga »zelenu pravnu kulturu« prikazati kao jednu »novu paradigmu politike«⁹, odnosno reakciju i usmjerenje prema razvoju takvih javnih politika koje bi bile etički usklađene s očuvanjem okoliša koji nam doslovce život znači. U tom i takvom kontekstu, uz potrebnu opasku da se o samom konceptu »zelene pravne kulture« u nas dosad nije sustavno govorilo, nadamo se da ovaj rad nalazi svoje znanstveno i praktično opravdanje.¹⁰

⁶ Tema potrebe razvijanja svijesti o klimatskoj pravednosti također je iscrpno tematizirana u mnogim znanstvenim radovima, od kojih nam je ovdje uputiti na jednu od iscrpnijih među novijima: Angela KALLHOFF, *Climate Justice and Collective Action*, London – New York, 2021.

⁷ Usp. John RAWLS, *A Theory of Justice*, Cambridge, 1993., 3.

⁸ Terry EAGLETON, *Zašto je Marx bio u pravu?*, Zagreb, 2011., 221.

⁹ Vittorio HÖSLE, *Filozofija ekološke krize*, Zagreb, 1996., 13.

¹⁰ Dok je o konceptu »pravne kulture« u nas i pisano, doduše iz različitih perspektiva i s različitim naglascima (usp. Marko PETRAK, *Rimska pravna tradicija i hrvatska pravna kultura*, Zagreb, 2015.; Slaven RAVLIĆ – Mateja ČEHULIĆ, *Pravna kultura*, u: Siniša ZRINŠČAK I DR., *Opća sociologija s uvodom u sociologiju prava*, Zagreb, 2020., 145–176;

Rad smo podijelili na tri velike cjeline koje ostaju otvorene nužnim proširenjima i dodatnim pojašnjenjima. Naš je početni interes usmjeren na kontekstualizaciju govora o formiranju tzv. »zelene pravne kulture« (1), što je nezamislivo izvan vrijednosne dimenzije prava kao oblika društvene norme čiji je smisao služenje temeljnoj pravnoj vrijednosti – pravednosti. I unutar konteksta »zelene pravne kulture« pravednost ostaje temeljna pravna (i etička) vrijednost. Cilj svega toga je pripremiti nas za konkretne etičke pomake (dimenzije) suvremene kulture u brizi za očuvanje okoliša (2), što u sebe uključuje ovisnost, zajedništvo i solidarnost. Unutar razvoja takvih etičkih dimenzija može se očekivati i određen utjecaj na ono što smo ovdje definirali kao »zelena pravna kultura« (3), unutar koje pretpostavljamo razvoj takvih širih društvenih vrijednosti i svijesti, čiji je cilj kroz sustav pozitivnih normi utjecati na očuvanje okoliša.

1. Prav(na-vrijednost pred izazovima »degradacije okoliša«

»Pojam prava je kulturni pojam«, reći će filozof prava Gustav Radbruch te dodati da je riječ o jednoj zbiljnosti »koja se odnosi na vrijednost, zbiljnosti čiji je smisao služenje nekoj vrijednosti. Pravo je zbiljnost čiji je smisao služenje pravnoj vrijednosti, ideji prava...«, koja, »pak ne može biti ništa drugo doli pravednost«. ¹¹ Ukoliko pravednost kao temeljna pravna vrijednost zaista predstavlja »prvu vrlinu društvenih institucija« ¹² nužno se nameće i pitanje o tome je li ona kao »paradigmatički slučaj suštinski spornog pojma« ¹³ u modernoj (a onda osobito u postmodernoj) političkoj teoriji primjenjiva u kontekstu rasprava o mjestu i ulozi prava kao kulturnog pojma u daljnjem sprečavanju suvremene degradacije okoliša kojoj svakodnevno svjedočimo? Naime, i sama predstavljajući »suštinski sporni pojam«, pravednost se često nepopravljivo povezuje isključivo s problemima odgovarajuće raspodjele bogatstva i prihoda u našem društvu, što često onemogućava njezine potencijale u okvirima

Mateja ČEHULIĆ, *Obilježja pravne kulture u Hrvatskoj – doktorska disertacija*, Zagreb, 2021.; Josip BERDICA, *Društvo i pravo. Uvod u interdisciplinarni pristup*, Zagreb, 2023., 245–259), »zelena pravna kultura« domaćoj je široj znanstvenoj literaturi zapravo nepoznat koncept.

¹¹ Gustav RADBRUCH, *Filozofija prava*, Zagreb 2019., 51–52.

¹² John RAWLS, *A Theory of Justice*, 3.

¹³ Norman P. BARRY, *Modern Political Theory*, London, 31995., 148. Riječ je zapravo o svakodnevnom iskustvu različitih značenja što ih dajemo ključnim pojmovima, kao što su primjerice sloboda, moć ili ovdje spomenuta pravednost, u raspravama koje se vode u okvirima javnog diskursa.

važnih rasprava i o općem dobru, koje, između ostalog, podrazumijeva kako održivost tako i skrb za stvoreno.

Pravednost u ovom konkretnom slučaju povezujemo s distribucijom pravâ, obvezâ i slobodâ, što ih kao članovi društva imamo prema okolišu i dobrima koji proizlaze iz korištenja okoliša usko povezano s općim društvenim napretkom. No i taj opći napredak što ga svakodnevno uočavamo nejednako je raspoređen kako po pitanju njegove dostupnosti tako još više po pitanju njegovih posljedica. Postoje naime ogromni dijelovi našeg društva kojima napredne tehnologije uopće nisu dostupne, ali zato trpe teške posljedice (ili cijenu) napretka onih koji ga proizvode (podizanje razine mora, zagađenost zraka i vode, dezertifikacija i deforestacija). Time što urušavamo pravednost zapravo urušavamo i dostojanstvo pojedinca *kao* osobe koji »uživa (ili bi trebao uživati, op. a.) superiornost koja nadilazi interes čitavog ljudskog društvenog poretka«, kako to smatra Jacques Maritain.¹⁴ Stoga se sve intenzivnije govori o okolišnoj i ekološkoj dimenziji pravednosti s naglaskom na sve izraženije nejednakosti po pitanju distribucije dobara te osobito posljedice za napredak ljudske osobe i društva u cjelini.¹⁵ U tom se smislu pravo, zapravo pravne norme (supstanca), pojavljuje kao svojevrsan alat za konkretno provođenje temeljne prav(ne-vrij)ednosti sa svrhom osiguranja praktičnog etičkog odgovora na ekološku krizu koja, osobito bezuvjetnom eksploatacijom prirode i sve bržim razvojem suvremene tehnologije, ugrožava opstanak svih i svega.

Normativni okviri za nadzor razvoja tehnologije i njezinih učinaka odraz su šire slike vrijednosti koje konkretno društvo želi promovirati. Dakako, postmoderno pitanje vrijednosti i ovdje daje svoj presudan doprinos, no razvoj tehnologije nije nešto autonomno i neovisno, već je »upravljan kolosijekom socioekonomskog sistema«¹⁶. Jednostavnije rečeno, razvoj tehnologije u okvirima kapitalizma kao da se odvija daleko od očiju vrijednosti poput dobrobiti i dostojanstva same ljudske osobe i njezina opstanka. Ovdje se kapitalizam još jednom ukazuje u prilici čarobnjakova šegrta: »on je prizvao mračne sile koje su se raspršile izvan kontrole«¹⁷ i sada prijete svekolikim uništenjem.

¹⁴ Navod preuzet iz: Romanus CESSARIO, *Kreposti*, Zagreb, 2007., 141.

¹⁵ »Borbu za pravednost koju oblikuje politika okoliša« u čijem je središtu čovjekovo prirodno stanište te njegov odnos prema ostatku prirodnog svijeta danas tumačimo kao »okolišnu«, odnosno »ekološku pravednost«. Riječ je o pokušaju (neki će reći zahtjevu) da se pruži adekvatan i snažan, praktičan (jer je usredotočen osobito na djelovanje) etički odgovor na pritisak što ga čovjek čini na ostatak prirode. Usp. Brian BAXTER, *A Theory of Ecological Justice*, London – New York, 2005., 7–8.

¹⁶ Iring FETSCHER, *Uvjeti preživljavanja čovječanstva*, Zagreb, 1989., 9.

¹⁷ Terry EAGLETON, *Zašto je Marx bio u pravu?*, 221.

Suvremena su tehnološka otkrića, osobito u području biotehnologije, otvorila »zjapeće rupe u postojećem pravnom okviru. Zakonodavna tijela i državne upravne organizacije diljem svijeta hitaju popuniti te rupe.«¹⁸ Upravo spomenuti izmijenjeni kolosijeci socioekonomskog sistema imaju važne implikacije za bilo kakav budući pravni okvir. Intelektualna istraživanja razvoja tehnologije i razmišljanja o etičkim i društvenim posljedicama razvoja same tehnologije odavno su nadišla partikularna zakonodavstva.¹⁹ Ondje pak gdje pojedinačne države nisu sposobne same promicati i štiti opstanak čovjeka i prirode nastaje plodno tlo za osmišljavanje institucija s globalnom ulogom da razviju normativni okvir u čijem će središtu biti opća dobrobit čovjeka i prirode.²⁰ To je uostalom i svojevrsan zahtjev pravednosti jer »narodi imaju dužnost pomagati drugim narodima koji žive u nepovoljnim uvjetima, a koji ih sprječavaju da imaju pravedan ili pristojan politički i društveni poredak«²¹, a slobodno možemo dodati i prirodni. Cilj je pak ove dužnosti »ostvariti i sačuvati pravedne (ili pristojne) institucije, a ne samo povećati, a još manje beskonačno maksimizirati, prosječnu razinu bogatstva ili bogatstvo bilo kojeg društva ili bilo koje posebne klase u društvu.«²² Prema tome, briga za okoliš i njegovo očuvanje usko je vezana uz pravednost kao prvu vrlinu socijalnih institucija, što nadilazi usku usredotočenost na ona društva koja posjeduju većinu svjetskog kapitala ili pak upravljaju svjetskim ekonomskim tijekovima.

Intenzivniji prijelaz s razmišljanja na globalno (zajedničko) djelovanje, odnosno od preporuka prema pozitivno-pravnim, time i obvezujućim, normama, dogodio se koncem prošlog i početkom ovog stoljeća kada se započelo s formiranjem panelâ, obvezujućih konvencija i njihovih protokola koji su postali dio zajedničke pravne stečevine širokog kruga država (na razini EU riječ je o *acquis communautaire*). Treba istaknuti da je donošenje propisa »u biti povlačenje niza crvenih crta koje omeđuju zakonite djelatnosti i odvajaju ih od zabranjenih.«²³ Povlačenje takvih crta postaje sve hitnije i to prije svega kod onih koji u svojim rukama imaju političku i ekonomsku moć povlačiti ih kod

¹⁸ Francis FUKUYAMA, *Kraj čovjeka. Naša poslijeljudska budućnost*, Zagreb, 2003., 253.

¹⁹ Usp. *Isto*.

²⁰ Usp. PAPINSKO VIJEĆE »PRAVDA I MIR«, *Za reformu međunarodnoga financijskog i monetarnog sustava*, Zagreb, 2012., 35 (dalje: P&M).

²¹ John RAWLS, *Pravo narodâ i »Preispitivanje ideje javnog uma«*, Zagreb, 2004., 48.

²² *Isto*, 124. Iz ovog je sasvim jasno da »dobro uređena društva«, kako ih opisuje Rawls (*Isto*, 204), imaju između ostalog i dužnost ne potkopavati uvjete potrebne za stabilnost pravednih, odnosno pristojnih institucija i osiguravanje temeljnih ljudskih prava što osobito uključuje »pravo na život (na sredstva potrebna za preživljavanje i sigurnost)«, *Isto*, 7.

²³ Francis FUKUYAMA, *Kraj čovjeka. Naša poslijeljudska budućnost*, 258.

onih situacija gdje uporaba ljudske tehnologije i dostignuća prelazi u ekocid s realnim opasnostima da se pretvori u zločin protiv čovječnosti. »Globalni zeleni *New Deal*« o kojem govore Chomsky i Pollin²⁴ moguć je jedino ako se te iste crvene crte povuku unatoč vrlo izglednom i očitom protivljenju tržišta i ranije spomenutih neoliberalnih ekonomskih politika, čiji je opstanak, da situacija bude tim apsurdnija, nužno vezati uz opstanak ljudskog društva uopće i čovjeka pojedinačno. Time ona davnašnja ideja o djelovanju »nevidljive ruke« tržišta (zapravo ekonomije) postaje ideja itekako vidljive i opipljive logike kapitalističke akumulacije (dobara malog dijela društva) uz pomoć eksploatacije (prirode kao javnog dobra).²⁵ Upravo na ovom mjestu uočavamo da pravna kultura postaje i etički problem.

2. Etički pomaci suvremene ekološke svijesti ...

Čovjekov je život, tumači nam Félix Guattari u svom poznatom djelu *Les trois écologies*, zagađen u socijalnom, prirodno-okolišnom i duhovno-subjektivnom smislu. Stoga je, reći će taj francuski zastupnik antipsihoanalize, opravdano govoriti o trima ekologijama: socijalnoj, okolišnoj i mentalnoj ekologiji. Riječ je ujedno i o trima osnovnim smjerovima svakog suvremenog mišljenja koje teži novoj ravnoteži socijalnih, prirodnih i duhovnih potencija ljudskog stvaranja i života na Zemlji uopće. Filozofijsku perspektivu koja bi u određenom smislu objedinila ta tri smjera Guattari naziva *globalnom filozofijom* u čijem će se znaku događati bitna stremljenja postmodernog razdoblja, s ekološkim momentom kao središnjom točkom mišljenja i djelovanja. Tu pak filozofijsku perspektivu on naziva *ekozofija*.²⁶

²⁴ Usp. Noam CHOMSKY – Robert POLLIN, *Klimatska kriza i globalni zeleni »New Deal«*, Zagreb, 2023.

²⁵ Ovdje nema prostora načeti temu kapitalističke akumulacije dobara koja će se nužno vezati i uz razvoj suvremenih »zelenih tehnologija« s obzirom na to da će i taj dio proizvodnje ovisiti o posjedovanju kapitala, a što je ipak odlika malobrojnih članova suvremenog društva. Usp. Pascal BRUCKNER, *Bijeda blagostanja. Tržišna religija i njezini neprijatelji*. Zagreb, 2004., 43–47. To znači da će se život »nevidljive ruke« ipak protegnuti i kroz »brigu«, a zapravo financijski interes za javni okoliš.

²⁶ Usp. Félix GUATTARI, *Three Ecologies*, London – New Brunswick, 2000., 28. Nekoliko godina po objavi te Guattarijeve knjige španjolski katolički teolog Raimon Panikkar piše svoje znakovito djelo pod naslovom *Ecosofia: la nuova saggezza* u kojem na sličan način progovara o antropološkoj, ekološkoj i teološkoj krizi kao o trima osnovnim dimenzijama suvremene opće krize društva i čovjeka, koje se međusobno konstruiraju te jedna o drugoj ovisi. Premda pripada drukčijoj tradiciji, američki filozof tehnike i sociolog Lewis Mumford sa svojim *ekohumanizmom* ide još dalje naglašavajući nužnost stvaranja svojevrsne »eutopije« – dobrog mjesta za život, sada i ovdje. Usp. William J. COHEN, *Ecohumanism and the Ecological Culture*, Philadelphia – Rome – Tokyo, 2019., 36.

Spomenuta etimološka akrobacija – ekozofija – postaje sve više paradigmatički izričaj jedne vrste »otpora sadašnjemu« jer upravo takvo »stvaranje (novih, op. a.) pojmova«, što je prema Guattariju ujedno i definicija filozofije, »u sebi priziva buduću formu, invocira novu zemlju i narod koji još ne postoji«²⁷. Riječ je, da pojednostavimo, o svojevrsnom susretu ekologije i filozofije u točki stvaranja novog ne samo pojmovnog pristupa globalnoj krizi prirode nego i čovjeku, koji je istu tu prirodu – u moru, zraku i na zemlji – u punom smislu riječi »podredio« sebi (usp. Post 1,28) i svojim subjektivnim potrebama kako nam to tumači tzv. »despotski antropocentrizam«.²⁸ Kao što ističe Lyotard, suvremeni »čovjek postaje gospodarom i posjednikom prirode«²⁹, što je, možemo reći očekivano, dovelo i do njezine degradacije iz čovjekova konteksta unutar kojega se nalazi i mjesta za dobar život u predmet, odnosno živu robu kojom se tek služi. Eagleton ističe da »u svijetu ne postoje resursi da bismo svi živjeli sve bolje i bolje, već da bismo živjeli dobro«.³⁰ Izokrenuta »vrijednost ničega« dovela je čovjeka ujedno i do izokrenute vlastite egzistencije.³¹

Tu eskalaciju podređivanja prirode – ono *vidljivo* što ovdje problematiziramo – pratimo od stvaranja »novoga svijeta« krajem šezdesetih i sredinom sedamdesetih godina prošlog stoljeća »iz tri neovisna procesa koja su se, u povijesnom smislu, slučajno vremenski podudarila«.³² Riječ je, čitamo na istom mjestu, o informacijskoj revoluciji, ekonomskoj krizi kapitalizma i etatizma te procvatu kulturnih društvenih pokreta među kojima je i onaj ekološki. Upravo će ovi potonji dovesti u pitanje suvremen način života uglavljen između tehnobirokratskih i industrijsko-urbanih okvira, čime se poljuljala cijela struktura postmodernog društva, što je u svojoj krajnjoj konsekvenci dovelo u pitanje i opstanak samog čovjeka. Tim više što danas vidimo da je suvremena okolišna prijetnja usko povezana s onom vojnom. Analitičari predviđaju da će se te

²⁷ Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *Što je filozofija?*, Zagreb, 2017., 85.

²⁸ Roman GLOBOKAR, Kritika antropocentrizma u enciklici *Laudato si'*, u: Stjepan BALOBAN – Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, *Laudato si'! Kako mijenjati stil života?*, Zagreb, 2020., 101–113, ovdje 101.

²⁹ Jean-Francois LYOTARD, *Postmoderna protumačena djeci*, Zagreb, 1990., 36.

³⁰ Terry EAGLETON, *Zašto je Marx bio u pravu?*, 220.

³¹ Mladi je Engels u svom djelu *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie* (1843.) tvrdio da učiniti Zemlju predmetom trgovine – »Zemlju koja nam je jedina i sve što imamo, preduvjet naše egzistencije« – predstavlja posljednji korak prema tome da sami sebe (njem. *Selbstverschacherung*) učinimo predmetima trgovanja. Usp. Karl MARX – Friedrich ENGELS, *Dela. Tom 4*, Beograd, 1968., 33. U određenom smislu može se reći da je »fetišizam robe« odavno zahvatio i prirodu, što je posljedično dovelo do toga da u sljedećem koraku tim opredmećivanjem bude zahvaćeno cijelo društvo, pa očekivano onda i sam čovjek.

³² Manuel CASTELLS, *Kraj tisućljeća – svezak III*, Zagreb, 2003., 360.

dvije prijetnje u budućnosti »sve više i više približavati i presijecati, nakon što borbe oko oskudnih resursa prerastu u oružane sukobe«. ³³ Ekološka kriza već danas u prvi plan stavlja primjerice dostupnost pitke vode ili pak problem klimatskih migracija, da nabrojimo tek one danas najaktualnije. ³⁴

Ekološka svijest danas pretpostavlja etički pomak prema složenom pojmu *ovisnosti*. Čovjekov opstanak *ovisi* o njegovu razumijevanju ne samo vlastitog položaja u prirodi nego, na osobit način, položaja i presudne važnosti same prirode za njega samoga. Kada čovjek kreira vlastitu zbilju, on je vidi i doživljava u odnosu prema sebi. Stoga i ono što čovjek stvara, institucije koje kreira, čini u odnosu prema sebi. Svijest o tome da ovisi o prirodi uvelike pomiče usredotočenost isključivo na sebe prema egzistencijalnim datostima, među kojima je zasigurno najvažniji opstanak. Pogled prema vlastitoj negaciji, prema samouništenju u svakome od nas izaziva nelagodu. Tim više što smo po naravi stvari smrtna bića, no ujedno i oni koji to *znaju*. Pa, ipak, suvremeni čovjek kao da se naviknuo na neku vrstu »nelagodne egzistencije« s obzirom da mu je fotelja u kojoj se još uvijek nalazi relativno udobna. O onima koji bi u njih tek trebali sjesti ionako rijetki razmišljaju, iako je i njihovo temeljno pravo, baš kao i naše, »život na ekološki nastanjivom planetu«. ³⁵ Taj život na ekološki nastanjivom planetu dužnost je osigurati svakom dobro uređenom društvu reći će ranije spomenuti J. Rawls. ³⁶

³³ Terry EAGLETON, *Zašto je Marx bio u pravu?*, 221. Ne treba nas iznenaditi niti činjenica da se ekološki pokreti u SAD-u javljaju u isto vrijeme kada i oni mirovni zbog tada aktualnog rata u Vijetnamu. Naime, kapitalizam u čijem se središtu nalazi akumulacija bogatstva predstavlja možda i ponajveću prijetnju miru u svijetu. Isti taj kapitalizam, sa svojom ekspanzivnom, natjecateljskom i eksploatacijskom logikom, ne može izbjeći ekološko pustošenje, s obzirom na antidruštvenu narav njegova poriva za akumulacijom bogatstva. Usp. *Isto*. Ratovi budućnosti zasigurno će biti povezani i s ekologijom (klimatske izbjeglice i migracije, dostupnost vode i hrane, potraga za adekvatnim životnim uvjetima samo su neki od budućih razloga ratovanja) o čemu postoje ozbiljne studije. Usp. Eliana CUSATO, *The Ecology of War and Peace*, Cambridge – New York, 2021.; Jairus V. GROVE, *Savage Ecology. War and Geopolitics at The End of the World*, Durham – London, 2019. Uostalom, kako to zorno prikazuje Engdahl i drugi u svojim radovima, povijest je u više navrata pokazala svu potencijalnu opasnost povezivanja kapitalizma, politike i nafte. Usp. William ENGDAHL, *Stoljeće rata. Anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*, Zagreb, 2000.; William ENGDAHL, *Bogovi novca. Wall Street i propast »američkog stoljeća«*, Zagreb, 2010.; Andreas MALM, *Fosilni kapital. Uspon parnoga pogona i korijeni globalnog zatopljenja*, Zaprešić – Zagreb, 2018.; Michael T. KLARE, *Krv i nafta. Opasnosti i posljedice rastuće svjetske ovisnosti o nafti*, Zagreb, 2005.

³⁴ Usp. Gregory DUNN, *Water Wars. A Surprisingly Rare Source of Conflict*, u: *Harvard International Review*, 35 (2013.) 2, 46–49; Anthony GIDDENS – Philip W. SUTTON, *Sociology*, Cambridge – Malden, 2017., 154–199.

³⁵ Zygmunt BAUMAN, *Postmoderna etika*, Zagreb, 2009., 272.

³⁶ Usp. John RAWLS, *Pravo narodâ i »Preispitivanje ideje javnog uma«*, 123.

Ekološka nas svijest stoga okreće i prema još jednoj važnoj etičkoj dimenziji, usko vezanoj uz ovisnost, a to je uzajamnost, odnosno *zajedništvo*. Nasuprot naglašenom individualizmu i usredotočenosti na pojedinca kao potrošača dobara (zapravo nasuprot antidruštvenosti kapitalizma), ekološka svijest o onome što nam se događa otkriva da čovjekov opstanak ovisi o djelovanju svih, od institucija do pojedinaca. Čovjek posjeduje »jedinstvenu relacijsku prirodu i racionalnost«, koji se ne iscrpljuju u logici potrošnje ili ekonomskim aspektima života.³⁷ Upravo se čovjekova racionalnost odbija pomiriti s time da se čovjeka suzi isključivo na ono materijalno. S druge strane, pojedinac je konstitutivno uronjen »u mrežu odnosâ koji su u sebi pozitivni resursi.«³⁸ U zajedničkom suživotu nastajemo, rađamo se i živimo, izgrađujemo se i djelujemo. Nitko od nas nije sam sebi dovoljan niti smo sposobni očuvati svoj život neovisno od ostalih članova društva. Upravo su te izvorne veze te »koje ljudsku osobu definiraju kao biće odnosa i biće koje je bitno obilježeno« zajedništvom.³⁹

Treća bitna etička dimenzija na koju nas suvremena ekološka kriza upućuje združuje prethodne dvije u pojam *solidarnosti*. Pojam je to koji se prije svega odnosi na činjenicu da iza današnjeg čovjeka dolaze drugi, dolaze u konačnici naša djeca, naši unuci prema kojima imamo odgovornost. Solidarnost nas upozorava da ono što mi činimo danas ima svoje posljedice i na one koji dolaze sutra. Kao što kaže naš poznati pravnik i sociolog Eugen Pusić, riječ je o trajnoj »spremnosti zapostaviti vlastite interese u korist interesa drugih u određenim situacijama, uz očekivanje analogne spremnosti i ponašanja drugih.«⁴⁰ Zatvarajući se u sebičnost i kratkoročnost, suvremeni čovjek zatvara vrata budućnosti uopće pri čemu često gubi iz vida činjenicu da okoliš nije nešto što smo stekli, već nešto što nam je darovano. Kao što kaže veliki hrvatski

³⁷ Usp. KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE – DIKASTERIJ ZA PROMICANJE CJELOVITOGA LJUDSKOG RAZVOJA, *Oeconomicae et pecuniariae questiones* (6. siječnja 2018.), Zagreb, 2019., br. 9 (dalje: OPQ). Na drugom mjestu čitamo: »Narav se čovjeka očituje kao narav bića koje na svoje potrebe odgovara na temelju *odnosne subjektivnosti*, to jest na način slobodnoga i odgovornog bića koje priznaje potrebu da se integrira i da surađuje sa sebi sličnima, te je *otvoren za zajedništvo* s njima...«, PAPINSKO VIJEĆE »IUSTITIA ET PAX«, *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Zagreb, 2005., br. 149 (dalje: KSNC).

³⁸ OPQ, br. 10.

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ Eugen PUSIĆ, *Socijalna politika kao etički problem*, u: *Revija za socijalnu politiku*, 1 (1994.) 1, 7–14, ovdje 8. Papa Franjo kaže slično: »Solidarnost je stajalište koje osobe čini spremnima da idu ususret drugomu i da vlastite uzajamne odnose temelje na onom bratском osjećaju koji nadilazi razlike i ograničenja, i potiče na zajedničko traženje općeg dobra«, papa FRANJO, *Naša majka Zemlja*, Zagreb, 2020., 53. Primjerice, Lav XIII. je pojam solidarnosti poistovjećivao s prijateljstvom, Pio XI. s ljubavlju, a Pavao VI. s civilizacijom ljubavi. Usp. KSNC, br. 103.

pjesnik Ivan Mažuranić pri koncu svoje pjesme *Javor*: »Nije moje, što stekao nisam, i što pusta podade mi sreća«. ⁴¹ I zaista, okoliš koji nas okružuje nije nešto što smo stekli nekim vlastitim trudom, već nam je također darovan od onih prije nas. Imajući u vidu pravničku pozadinu samog pojma solidarnosti, činjenica je da će upravo oni koji dolaze iza naše generacije »u potpunosti« (*in solido*) plaćati »dugove« koje smo im mi ostavili. ⁴² U kontekstu naslovne teme, pravna kultura već dugi niz godina poznaje i koncept »međunarodne solidarnosti«, koju ubrajamo u treću generaciju ljudskih prava, a iz koje proizlazi i pravo na zdravlje, što u sebe uključuje i problem zaštite okoliša kao preduvjeta za osiguravanje samog zdravlja. ⁴³ Takvo je razumijevanje solidarnosti u onom sljedećem koraku nužno povezati s onime što poznajemo kao »opću ili zakonsku pravednost«, koja »uređuje dužnosti koje članovi neke političke zajednice imaju naspram općeg dobra« ⁴⁴, zapravo prema budućnosti generacija koje dolaze.

Govoreći o ljudskim korijenima ekološke krize, papa Franjo će u svojoj enciklici *Laudato si'* reći da »postoji iskrivljen način shvaćanja ljudskog života i djelovanja, koji proturječi stvarnosti do te mjere da je uništava«. ⁴⁵ On će pak naglasak staviti na moć tehnologije koja nas je dovela do raskrižja. Sama tehnologija »izražava težnju ljudskoga duha za postupnim nadilaženjem određenih materijalnih uvjetovanosti«, citira Franjo (LS 102) svog prethodnika. Dakle nije sama tehnologija »problem« nego onaj tko se i kako se njome služi. ⁴⁶ Ako je pravilno usmjerena, ona će poboljšati kvalitetu ljudskoga života, dapače ona »može omogućiti 'skok' u područje ljepote« (LS 103). No, s druge strane, čini se da nismo dorasli njezinim nusproizvodima, kao što su moć koju nam tehnika pruža ili pak »oružja« koja nam daje, na što je još 1933. godine upozoravao Berdjajev, ističući kako »konačna pobjeda tehnike u kulturi (...) vuče kulturu u propast«. ⁴⁷

⁴¹ Ivan MAŽURANIĆ, *Intimni trenutci*, Zagreb, 2020., 16.

⁴² Usp. Špiro MARASOVIĆ, Poriijeklo i sadržaj pojma solidarnost, u: *Bogoslovska smotra*, 74 (2004.) 2, 353–376, ovdje 355.

⁴³ Usp. Sonja TRGOVČIĆ, Međunarodna solidarnost i pravo na zdravlje, u: *JAHHR: europski časopis za bioetiku*, 9 (2018.) 1, 69–85.

⁴⁴ Romanus CESSARIO, *Kreposti*, 143.

⁴⁵ Papa FRANJO, *Laudato si' – Enciklika o brizi za zajednički dom* (24. svibnja 2015.), Zagreb, 2015., br. 101 (dalje: LS).

⁴⁶ Poznata je i ona Marxova postavka da čovjeka zapravo ne uništava sama tehnika ili stroj, već način kako se ona koristi, a zapravo odnos prema tehnici u koju su ljudi, razvojem tehnološkog društva, jednostavno natjerani.

⁴⁷ Nikolaj BERDJAJEV, Čovjek i stroj. Problem sociologije i metafizike tehnike, u: *Čovjek i tehnika. Kulturno-filozofski eseji*, Zagreb, 1944., 115–141, ovdje 117. Korisno produbljenje te misli, koje prikladno konvergira s našom temom, moguće je pročitati kod: Ivan DEVČIĆ, *Filozofija povijesti i kulture Nikolaja A. Berdjajeva*, Zagreb, 2010., 239–243.

Je li svako stjecanje moći vid napretka? Donosi li nam svaki tehnološki napredak korist ili poboljšanje života? »Suvremeni čovjek nije naučen ispravno koristiti moć«, ističe jedan od najznačajnijih katoličkih teologa uopće Romano Guardini, a prenosi papa Franjo (usp. LS 105) jer tehnološki rast nije praćen razvojem naše odgovornosti, vrijednosti i svijesti o stvarnim opasnostima razvoja tehnologije. Nedavno je i Elon Musk ustvrdio da umjetna inteligencija ima svoje pozitivne i negativne strane. Ona »ima velike, velike potencijale, velike mogućnosti«, no »s time dolazi i velika opasnost«, koja nadilazi čak i onu nuklearnih bojevih glava.⁴⁸ Čovjek kao onaj koji je pozvan nastaviti stvaranje nije potpuno samostalan. U tehnološkom razvoju kao da prepušta vlastitu slobodu, a onda i odgovornost, »slijepim silama nesvjesnoga, neposrednim potrebama, egoizmu, okrutnom nasilju« (LS 105). Posljedice djelovanja suvremenog čovjeka ostavljaju dojam neke vrste »frankensteinovskog učinka«, odnosno stvorenja koje se otelo kontroli te na kraju preuzima kontrolu nad samim stvoriteljem. Možda i preciznije, čovjek (ako baš hoćemo – društvo) ne uništava samoga sebe, već jednostavno nestaje zahvaljujući nikom drugom doli samom sebi.⁴⁹

3. ... i utjecaj na »zelenu pravnu kulturu«

Koncept »pravne kulture« prisutan je u teorijsko-pravnim (akademske) razmišljanjima još od konca šezdesetih godina prošlog stoljeća kada se njime željela obuhvatiti kritika pravne strukture unutar kojih se osobito ističu pravne institucije, a zatim i pravne stvarnosti ili supstancije, odnosno onoga što smo uobičajili opisati kao praktičnu primjenu zakona i pozitivnih normi. Uz ta dva važna dijela pravnog sustava nalazi se i onaj za koji tvorac koncepta »pravna kultura« američki profesor prava Lawrence Friedman kaže da implicira postojanje »vrijednosti i stavova koji povezuju sustav i koji određuju mjesto pravnog sustava u kulturi društva u cjelini«, što pojašnjava pitanjima: »Kakvu vrstu obuke i navika imaju odvjetnici i suci? Što ljudi misle o pravu? Idu li grupe ili

⁴⁸ Usp. Ryan BROWNE, Elon Musk, who co-founded firm behind ChatGPT, warns A.I. is »one of the biggest risks« to civilization. CNBC (15. II. 2023.), u: <https://www.cnbc.com/2023/02/15/elon-musk-co-founder-of-chatgpt-creator-openai-warns-of-ai-society-risk.html> (15. IV. 2023.).

⁴⁹ Dovoljno je ovdje prisjetiti se knjige američkog publicista Patricka J. Buchanana naslovljene *Smrt Zapada* (Zagreb, 2003.), u kojoj autor iznosi primjere jednostavnog, polaganog i gotovo neprimjetnog »nestajanja« suvremenog čovjeka i društva u ime nekih novostvorenih »vrijednosti«, koje to zapravo vrlo često i nisu. Ne podržavajući u cjelini stavove samoga Buchanana u navedenom djelu, razvidno je koliko »diktatura relativizma« vrijednosti ima snažan utjecaj na nestanak čovjeka i s njime povezanih fenomena.

pojedinci dobrovoljno na sud? U koje svrhe se ljudi obraćaju odvjetnicima; a u koje svrhe drugim službenicima i posrednicima? Postoji li poštivanje zakona, vlasti, tradicije? Kakav je odnos između klasne strukture i uporabe ili neuporabe pravnih institucija? Koje neformalne društvene kontrole postoje uz formalne ili umjesto formalnih? Tko preferira koju vrstu kontrole i zašto?»⁵⁰

Pravna kultura predstavlja »mrežu vrijednosti i stavova koji se odnose na pravo i koje određuju kada, zašto i gdje se ljudi obraćaju pravu ili vlasti, ili ih odvrćaju«. ⁵¹ Iz tog opisa koncepta vidimo da pravna kultura predstavlja zapravo jednu vrstu poveznice između društva, kulture i prava i to prije svega kroz različite socijalne procese koji utječu na stvaranje, ali još više i na funkcioniranje samog prava. Svi ti na prvi pogled različiti aspekti prava – strukturalni, supstancijalni i kulturni – utječu na funkcioniranje pravnog sustava u cjelini. Oni su osobito važni i iz razloga što predstavljaju svojevrsan izvor zahtjevâ (zapravo vrijednosti) što ih društvo postavlja pred pravni sustav. Nitko nije sretan kada sudski postupci dugo traju, ili kada norme postoje samo deklarativno te se u praksi ne provode (tzv. pravni mutanti), ili kada nemamo povjerenja u sudstvo i odvjetnike zbog vijesti o njihovoj korumpiranosti.⁵² Funkcionalni pravni sustav nije zatvoren u sebe već »diše« zajedno s društvom unutar kojeg se nalazi. Donositi i provoditi adekvatne norme ili boriti se protiv korupcije unutar samog sustava znači da je sustav živ, odnosno da funkcionira na temelju impulsâ koje dobiva »izvana«. U protivnom bi pravni sustav bio jedna vrsta artefakta, odnosno spomenika u nekoj vrsti muzeja »imaginarnih poredaka« koji su dio naše prošlosti i predmet našeg proučavanja.

Ovdje je naprotiv riječ o razumijevanju prava ne kao vrste socijalnog alata, već povrh svega specifične varijable koja sudjeluje u formiranju, razumijevanju i funkcioniranju društvenih odnosa i potreba posredstvom specifičnih vrijednosti koje nalazimo unutar njega. Djelovanje samog prava kao kulturnog pojma i kao društvene norme (vrijednosti) te usklađivanje djelovanjâ s pravom otvara cijeli spektar njegovih potencijala koji nam često ostaju skriveni uslijed svojevrsne, weberovski rečeno, »racionalizacije prava«, kojoj svjedočimo osobito unazad dvaju stoljeća. Dakako, dijalektičko kretanje prava s jedne te kulture s druge strane otkriva nam dvosmjerno kretanje – pravo je dio kulture i ono utječe na kulturu i njezine vrijednosti, no i kultura sa svojim

⁵⁰ Lawrence M. FRIEDMAN, *Legal Culture and Social Development*, u: *Law & Society Review*, 4 (1969.) 1, 29–44 (ovdje 34).

⁵¹ *Isto.*

⁵² O tome se može detaljnije čitati kod: Josip BERDICA, *Društvo i pravo. Uvod u interdisciplinarni pristup*, 255–259.

vrijednostima neminovno utječe na razvoj samog prava. U konačnici, riječ je o iskonskom i stvarnom dijalektičkom kretanju između kulture s jedne i morala s druge strane čiji je povijesni produkt – pravo. Tako čitamo pojašnjenje: »Pravo (društvena pravila ponašanja ili legalitet) nastaje dakle iz borbe društva [...] protiv vršenja zla ili nemorala od strane ljudi protiv ljudi. Pravo se dakle razvija iz borbe protiv nepravde. Pravo je negacija nemorala. Ako je dakle nemoral negacija morala (dobrog), a pravo negacija nemorala (zla), onda je pravo negacija negacije morala. To je dakle uspostavljanje dobra koje je bilo narušeno nemoralom [...] Iz ovoga se vidi da moral određuje pravo. Moral i pravo dakle stoje u jednom dijalektičkom polaritetu u kome moral determinira pravo. Moral je primaran a pravo sekundarno, izvedeno iz morala. Moral je dakle osnova prava [...].«⁵³

U ovom ključu možemo kontekstualizirati i suvremenu važnost prava u čijim temeljima, kako čitamo, stoji zapravo moral. Émile Durkheim jednostavno kaže: »Pravo je izričaj morala.«⁵⁴ Možda točnije rečeno pravo je »indikator takvog stupnja društvenog razvoja u kojemu postoji potreba da se moralni osjećaji dopune i stabiliziraju putem pravnih normi.«⁵⁵ U riječi »dopune« otkriva nam se stvarnost prava koje ne samo da podržava postojeće vrijednosti već i pomaže u stvaranju novih.⁵⁶ Moral je s druge strane »društveni regulativni sustav koji djeluje na ponašanje ljudi usvojenim i osjećajno naglašenim

⁵³ Rudolf LEGRADIĆ, *Sociologija prava*, Beograd, 1968., 38. Naravno, široka je tema odnosa kulture i vrijednosti, no treba istaknuti da je kultura »nešto što je neposredno proizveo čovjek koji je djelovao prema vrjednovaanim svrhama, ili je, ako već postoji, u najmanju ruku namjerno gojio zbog vrijednosti koje su uz to vezane«, Heinrich RICKERT, *Kulturologija i prirodoslovlje*, Zagreb, 2008., 37. Uz kulturu se, dakle, uvijek vezuju određene vrijednosti koje čovjek priznaje, zbog kojih se ona stvara ili zbog koje se one umnažaju.

⁵⁴ Émile DURKHEIM, *The Division of Labour in Society*, London, 1984., 98.

⁵⁵ Duško VRBAN, *Sociologija prava. Uvod i izvorišne osnove*, Zagreb, 2006., 65.

⁵⁶ To je osobito bilo vidljivo tijekom pandemije COVID-19, kada su brojna istraživanja išla za time da dokažu koliko su pravne norme promijenile percepciju normi u kontekstu primjerice socijalnog distanciranja. Usp. Roberto GALBIATI I DR., How laws affect the perception of norms. Empirical evidence from the lockdown, u: *PLOS ONE*, 16 (2021.) 9. (doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256624>) ili pak procesa socijalizacije kroz sustav *online* učenja i studiranja. Usp. AGENCIJA ZA VANJSKO VREDNOVANJE, *Izazovi u visokom obrazovanju za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 i socijalne izolacije: iskustva i potrebe studenata i djelatnika visokih učilišta*. Zagreb, 2020., u: https://www.azvo.hr/images/stories/novosti/Rezultati_istra%C5%BEivanja_Izazovi_u_visokom_obrazovanju_za_vrijeme_pandemije_bolesti_COVID19_i_socijalne_izolacije.pdf, (12. V. 2023.), a čije ćemo posljedice očito još dugo osjećati, tim više što upravo obrazovanje predstavlja jedan od glavnih pokretača razvijanja svijesti o okolišu i potrebi brige za njega. Usp. Liudmyla KURYLO I DR., Environmental Legal Culture as a Factor in Ensuring Sustainable Development of Society, u: *European Journal of Sustainable Development*, 9 (2020) 1, 220–227 (doi: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n1p220>).

vrijednostima i pravilima«. ⁵⁷ To konkretno znači i da se razvoj morala odnosi na sadržaje samog moralnog sustava, »naime na vrijednosti i pravila koja ga čine, ali i na motivaciju za ponašanje u skladu s tim vrijednostima i pravilima, [...] na proces usvajanja, internalizacije, i na karakter i intenzitet osjećaja koji se uz te sadržaje vežu«. ⁵⁸

Iz prethodno rečenoga dopušteno nam je iznijeti dva preliminarna zaključka iz kojih će slijediti završni dio ove rasprave: 1) »pravna kultura« predstavlja integralni dio onoga što nazivamo *općom kulturom* iz koje proizlaze i temeljne socijalne vrijednosti; 2) »pravna kultura« se mijenja, odnosno prilagođava toj općoj kulturi i utječe na dopunu i stabiliziranje istih vrijednosti. Osim bito nas ovaj drugi zaključak uvodi u temu *promjene* same pravne kulture koja se događa upravo pod utjecajima promjena u kulturi uopće. Friedman će tako isticati da su društvene promjene svojevrsan »okidač« za promjene u svim segmentima suvremene kulture, pa tako i u »pravnoj kulturi«. No, vrijedi i obrnuto. Promjene u pravnoj kulturi utječu dakako i na promjene u pravnoj strukturi i supstanciji, a samim time i na opću kulturu uopće. Komentirajući sve brojniju legislativu u gotovo svim područjima života, mogli bismo se složiti sa zaključkom da i pravo u određenom smislu podliježe zakonima tržišta. Ponuda prava je veća jer je i potražnja za njim veća, čime je i ono samo postalo objekt konzumerizma. ⁵⁹ Razvoj tehnologije, tržišta i uopće društva ujedno povećava i potražnju za adekvatnim pravnim rješenjima. Riječ je o potrebi kolektivnog djelovanja čiji je krajnji cilj osigurati ostvarenje pravednih i održivih ciljeva društva kao cjeline.

Odmičući se pomalo od ekonomskog diskursa, možemo reći da u mnogim slučajevima tržišta zaista »sama po sebi ne stvaraju djelotvorne i pravedne ishode«, već dapače »stvaraju previše zagađenja, nejednakosti i nezaposlenosti«. ⁶⁰ Upravo zato pravnu kulturu – socijalne snage privezane uz pravo (ili od njega otuđene) – razumijevamo kao moguću i potrebnu model ne samo spašavanja čovjeka od realnih prijetnji proizvedenih posredstvom razvoja tržišta i njegovih sve razornijih učinaka nego i izgradnje društva i društvenih odnosa koji mu u tome mogu (a ovom trenutku i moraju) pomoći. Naš planet, naša klima, zrak i voda, sve ono što nas okružuje i čini naše društvo

⁵⁷ Eugen PUSIĆ, Socijalna politika kao etički problem, 7.

⁵⁸ *Isto*, 7–8.

⁵⁹ S pravom ističe Morton da »želja logički prethodi potrebi«, što implicira »da u konzumerizmu postoje neke ekološke kemikalije«, koje imaju tendenciju zahvatiti i samo pravo kao društvenu normu. Usp. Timothy MORTON, *Tamna ekologija*, Zagreb, 2018., 209.

⁶⁰ Joseph STIGLITZ, *Cijena profita*, Zagreb, 2020., 140.

specifično našim u punom smislu opisujemo kao javna dobra koja se moraju osiguravati kolektivno. Papa Franjo ističe da su budućnosti svih naroda više »no ikad međusobno povezane, poput članova iste obitelji koji ovise jedni o drugima«. ⁶¹ Stoga nije dovoljno osloniti se na nekakva privatna pa čak i usko nacionalna osiguravanja javnih dobara jer pojedinci, tvrtke pa i nacionalni interesi često prednost daju vlastitoj koristi ili pak malim moćnim interesnim skupinama, a ne dobrobiti društva u cjelini. Naprotiv, jedno je od najvažnijih javnih dobara efikasna i pravedna vlast od čije koristi imaju svi članovi društva. »Javno financiranje pojedinaca i institucija koje djeluju u javnom interesu (...) nužno je želimo li ostvariti dobru (i pravednu, op. a.) vlast«, naglašava nobelovac J. Stiglitz. ⁶²

U tom se kontekstu briga oko našeg vlastitog doma – okoliša – nameće kao jedno od temeljnih javnih dobara oko kojeg tržište i razvoj suvremene tehnologije vodi malu ili nikakvu brigu. »Zaštita čovječanstva i planeta kao cjeline od opasnosti urođenih vlastitoj moći« ⁶³, koja nas je dovela do neslučenih uspjeha, ali istodobno i pred nas stavila izazov narušene ekološke ravnoteže planeta, predstavlja crvenu liniju kolektivnog djelovanja ispod koje ni jedan tržišni interes ne smije imati presudan utjecaj. ⁶⁴ Opijeni vlastitim uspjesima i dostignućima zaboravljamo da nas oni ne dovode do »egzistencijalnog smiraja«, već nas tjeraju da tražimo još više i da idemo još dalje. »I sada, kad smo uzdignuli čovječanstvo iznad zvjerske razine napora za preživljavanje«, kaže Harari, »cilj će nam biti promaknuti ljude u bogove te učiniti da *Homo sapiens* postane *Homo deus*«. ⁶⁵

Danas se sve više inzistira na eksplicitnom normiranju u upravljanju javnim dobrima od strane onih koji su zaduženi za globalno upravljanje društvenim i tehnološkim razvojem. Jednostavnije rečeno, od onih kojima je povjeren upravljanje očekuje se da razvoj društva na svim razinama usklade s očuvanjem života na našem planetu. Ishodi suvremenog terora divljeg i neobuzdanog tržišta mogu biti, a najčešće i jesu, društveno neprihvatljivi, pri čemu su posljedice takvog razvoja društva fatalni i totalni. Stoga je i jedna od temeljnih uloga zakonodavaca osigurati ponajprije život svakoj ljudskoj osobi, a zatim prilike i socijalnu pravednost u društvu. Tu se pojavljuje potreba za

⁶¹ Papa FRANJO, *Naša majka Zemlja*, 50.

⁶² Usp. Joseph STIGLITZ, *Cijena profita*, 141.

⁶³ Yuval N. HARARI, *Homo Deus. Kratka povijest sutrašnjice*, Zagreb, 2018., 26.

⁶⁴ O kapitalizmu kao generatoru klimatske krize, ali i kontekstu za njezino razumijevanje korisno je pročitati: Noam CHOMSKY – Robert POLLIN, *Klimatska kriza i globalni zeleni »New Deal«*, 47–76.

⁶⁵ Yuval N. HARARI, *Homo Deus. Kratka povijest sutrašnjice*, 27.

takvim pravnim znanjima, vrijednostima i orijentirima koji će naše kolektivno djelovanje u normativnim okvirima uskladiti s razvojem društva i s održivošću i očuvanjem okoliša kao javnog dobra. »Zelenu pravnu kulturu« stoga bi se na makrorazini moglo definirati kao kolektivno planiranje i djelovanje u smjeru razvijanja takvih globalnih vrijednosti, praksa i koncepcija koje bi na normativnoj (a onda i obvezujućoj) razini usmjerili i osigurali održivi razvoj čovjeka i društva u cjelini u skladu sa sviješću o potrebi očuvanja javnih dobara. Riječ je o jednoj vrsti utjecaja na ono što se danas prepoznaje kao »okolišno obrazovanje« i »obrazovanje za održivi razvoj« kroz implementaciju takvih vrijednosti, a zapravo smjernica za konkretno djelovanje, koje bi osiguravale globalnu socijalno-ekološku pravednost u čijem bi središtu bila briga za naš vlastiti dom.

Neki će autori, a na tragu one Rawlsove⁶⁶ ideje o dužnosti međusobnog pomaganja, među globalne zadatke prava u okvirima organizacija za međunarodnu suradnju⁶⁷ ubrajati i brigu oko »ljudskih ili temeljnih prava država« kojima bi se štitilo političko i kulturno samoodređenje i teritorijalni integritet koji idu ruku pod ruku s ekološkim integritetom.⁶⁸ »U globalnu pravednost«, reći će autori, »ubrajamo temeljne socijalne kriterije i kriterije zaštite životne sredine, a jednako tako i globalna razvojna politika koji se moraju temeljiti na misli o ljudskim pravima.«⁶⁹ Jednostavnije rečeno, ni jedan model bilo kakva oblika diskriminacije ne smije biti uzet kao model međunarodnog djelovanja u smjeru održivosti ljudskog života. Globalno bi osjetljiva suvremena socijalno-ekološka država u svom fokusu zadržala zaštitu visokih socijalnih i ekoloških kriterija (svojevrсно »ekološko planiranje«) pri čemu bi prednost davala onim oblicima koji nemaju prinudni karakter (pitanje »ekološkog dizajna«).

⁶⁶ Usp. John RAWLS, *Pravo narodâ i »Preispitivanje ideje javnog uma«*, 48.

⁶⁷ Rawls govori između ostaloga o uspostavi različitih »organizacija za suradnju« s ciljem da se uspostave kriteriji »pravičnosti u trgovini« kao i određene klauzule »o uzajamnoj pomoći«, *Isto*, 133. Iako na tom mjestu ne spominje izriječno, nije nemoguće zamisliti u rawlsovskom duhu uspostavu sličnih organizacija koje bi regulirale i nadzirale međunarodne sporove oko zaštite okoliša. Moglo bi se ovom dakako prigovoriti realnu opasnost dominacije bogatijih društava i njihovih interesa, no treba istaknuti da su u Rawlsovu kontekstu načela takvih organizacija uspostavljena iza tzv. »vela neznanja«, koji »onemogućava narodima da znaju je li njihovo gospodarstvo veliko ili malo«, *Isto*, 54. Narodi bi zapravo ponudili »drugim narodima pravične uvjete političke i društvene suradnje (...). Pravični su uvjeti oni za koje narod iskreno vjeruje da bi ih drugi jednaki narodi mogli prihvatiti, a ako oni budu prihvaćeni, narod će poštivati te uvjete koje je on predložio, čak i u slučajevima kada bi mogao imati koristi od njihova nepoštivanja«, *Isto*, 46.

⁶⁸ Usp. Otfried HEFE, *Pravda*, Novi Sad, 2008., 104.

⁶⁹ *Isto*, 107.

Primjerice, definiranje makroregija pravedne ili ekološke trgovine, odnosno proizvodnje⁷⁰ unutar kojih bi mogli djelovati samo oni akteri koji ispunjavaju propisane socijalno-ekološke kriterije i koji se aktivno uključuju u razvoj jednako ili približno takvih izvoznih industrija u siromašnijim regijama ili zemljama. Sirova raspodjela društvenih dobara često prelazi preko činjenice da ta ista dobra treba netko i proizvesti. Svi, naime, sudjeluju u zajedničkoj odgovornosti za postojeću situaciju i njezine buduće predvidive posljedice, dok ignoriranje te odgovornosti često predstavlja i opravdanje za pogrešne odluke koje nas sve skupa mogu skupo koštati.

Zaključak

Ovih nekoliko opisa naslovne teme ukazuju na sve istaknutiju potrebu šireg znanstvenog proučavanja etičke dimenzije koncepta pravne kulture u kontekstu zaštite okoliša. Temeljno polazište ovog rada jest hipoteza kako pravna kultura, kao dio pravnoga sustava koji mu daje specifičan impuls kroz afirmaciju praktičnih vrijednosti, predstavlja važan čimbenik pri nastojanjima u očuvanju našega zajedničkog doma. Suočeni s krizom očuvanja prirodnog okoliša, pravna kultura pokazuje svoj praktičan potencijal ne samo pri donošenju obvezujućih normi nego osobito pri razvijanju šire društvene svijesti (kroz obrazovanje, edukaciju ili jednostavno pozitivne propise) o nužnosti zajedničkog konkretnog djelovanja. Kao što kaže Marx: »za ozbiljenje ideja potrebni su ljudi koji ulažu praktičnu silu«. ⁷¹ Slično vrijedi i za pravni sustav. Potrebna je svojevrсна »zelená pravna kultura« kao dio globalnog zelenog »New Deal«, koja će biti sposobna formirati praktičnu silu u smjeru njegova ozbiljenja s obzirom da nam zeleni »New Deal« jedini može jamčiti »sám ljudski život u svojoj cjelovitosti«. ⁷²

Ključni čimbenik u ovako zamišljenom promišljanju »zelené pravne kulture« su dakako socioetičke vrijednosti koje kreiraju viziju okoliša kao cjelinu *zajedno* s ljudima koji se njime služe. Međutim u svijetu doista ne postoje re-

⁷⁰ Dovoljno je ovdje povući paralelu s primjerice globalnom inicijativom zabrane dječjeg rada, koja je međunarodno priznata obveza kroz najprije *Opću deklaraciju o ljudskim pravima* (1948.), zatim *Međunarodnu konvenciju o pravima djeteta* (1990.) te *Konvencije o zabrani i trenutnim djelovanjima za ukidanje najgorih oblika dječjeg rada* (br. 182) Međunarodne organizacije rada (1999.). Sve je to imalo globalnog utjecaja na razvoj široke društvene svijesti o štetnosti i potrebi zabrane dječjeg rada u svijetu koji i dalje nije do kraja iskorišten.

⁷¹ Navod preuzet iz: Kostas AKSELOS, *Marks mislilac tehnike*, Sarajevo, 1986., 37.

⁷² Papa FRANJO, *Naša majka Zemlja*, 71.

sursi da bismo svi živjeli sve bolje i bolje, već da bismo živjeli dobro. Upravo takvo razumijevanje odnosa okoliša i čovjeka ulijeva nadu da je očuvanje našeg jedinog doma realnost, a ne iluzija. U konačnici, život u socijalnoj zajednici doista se zbiva prema slici svijeta koju to društvo ima, a ona je opet bliska životu u prirodi i s prirodom. Razvojem društva unatrag otprilike dvjestotinjak godina stigli smo do slike svijeta koja nam otkriva mnoge opasnosti za ljudski opstanak.

»Sve još možemo popraviti«, optimistično će Attenborough, »obuzdati svoj utjecaj, promijeniti smjer našeg razvoja i ponovno postati vrsta koja živi u harmoniji s prirodom. Sve što je potrebno jest volja...«, koja pretpostavlja odbacivanje ignoriranja kao alata za nošenje s ekološkom krizom kojoj svjedočimo. »Idućih nekoliko desetljeća«, nastavlja taj poznati prirodoslovac, »bit će za nas posljednja prilika da izgradimo stabilan dom za sebe i ponovno uspostavimo bogat, zdrav i predivan svijet koji smo naslijedili od naših dalekih predaka. Riječ je o našoj budućnosti na planetu, jedinome mjestu na kojem, koliko znamo, postoji život.«⁷³ U našim je rukama da reagiramo jer nas na to potiče prije svega solidarnost prema onima koji će doći iza nas. Iako se čini da smo zakasnili, tješi nas činjenica da imamo potencijal »zračiti« osobno, društveno i ekološko obraćenje. »Čovjek je«, kaže Lyotard, »možda tek vrlo sofisticirani čvor u općoj interakciji zračenja, čvor koji ustanovljuje univerzum.«⁷⁴

Abstract

ON THE ETHICAL DIMENSION OF THE "GREEN LEGAL CULTURE" CONCEPT

Josip BERDICA

Faculty of Law J. J. Strossmayer University of Osijek
Stjepana Radića 13, HR – 31000 Osijek
jberdica@pravos.hr

The concept of the »green legal culture« has become an increasingly important approach when analysing and adopting modern normative acts both at the global and national level. In this paper, particular attention is given to the relationship between the ethical aspects of the ecological crisis and the challenges it brings about, on the one hand, and on the other hand, the positive legal norms as a means employed by

⁷³ David ATTENBOROUGH, *Život na našem planetu*, Zagreb, 2020., 235.

⁷⁴ Jean-Francois LYOTARD, *Postmoderna protumačena djeci*, 37.

the human society for providing an adequate ethical and value response. The article focuses on the necessity of building ethical ideas, attitudes, values, and beliefs within the framework of the legal system as a whole, and especially within the concept of legal culture, which would contribute to the construction of sustainable policies in environmental protection and the development of ethical awareness that the environmental protection is actually a fundamental human survival issue.

Key words: *ecology, ethics, justice, values, »green legal culture«.*